

TO ELLER TRE REGIMENTER I DEN LUTHERSKE KALDSETIK?

Udvikling og aktualitet i luthersk sociaetik

Af Jørgen Stenbæk

Indledning

I nedenstående artikel vil jeg fremdrage en udviklingslinie i luthersk sociaetik, der kort kan benævnes »den lutherske lære om de tre stænder«.¹ Indledningsvis vil jeg følge den danske katekismustradition tilbage til Luther for derefter at vise, hvordan den karakteristiske kaldsetik udformedes af Luther selv, men siden nuanceredes af hans arvtagere ned igennem kirkehistorien. Som alle andre idehistoriske fænomener er også den lutherske kaldsetik underkastet forandring. Til enhver tid har læren fået sit aktuelle præg, ikke mindst fordi den er blevet anvendt målrettet i *katekismusundervisningen*, målrettet, fordi denne undervisning til enhver tid har skullet præge ungdommen i positiv moralsk retning.

Konkret vil jeg holde mig til katekismustraditionens udlægning af den lutherske katekismes fjerde bud, »Du skal ære din Fader og din Moder«. Fra den danske tradition vil jeg fremdrage to eksempler, repræsentative for to vigtige perioder. Den seneste, som jeg nævner først, er C. F. Balslevs *Luthers Catechismus med en kort Forklaring*. Den udkom første gang i 1849, men er senere udkommet i utallige oplag, bl.a. fordi den autoriseredes til almindelig brug i skolen i 1856. Det hedder i Balslevs udlægning af fjerde bud:

Du skal ære din Fader og din Moder!

Det er: Vi skulle frygte og elske Gud, saa vi ikke foragte vore forældre og Her-
rer eller fortørne dem; men holde dem i Ære, tjene, lyde, elske og agte dem.

Så vidt er det jo Luthers forklaring, men Balslev selv fortsætter bl.a.:

To eller tre regimenter i luthersk socialetik

Hvilke ere vore Pligter imod vore Forældre?

Vi skulle *ære vore Forældre* som de Første og Nærmeste, Gud har sat over os, og vi skulle *elske* dem som vore første Velgjørere iblandt Menneskene, saa vi gjerne *tjene og lyde* dem.

Er det alene vore Forældre, det fjerde Bud byder os at ære? Det fjerde Bud byder os ikke alene at ære vore Forældre, men ogsaa alle dem, som i visse Maader ere os i Forældres Sted, saasom Huusbondede og Øvrighed, Lærere og Sjælesørgere.²

Til det samme fjerde bud kunne Erik Pontoppidan i 1738 i sin katekismus, *Sandhed til Gudfrygtighed*,³ forklare følgende:

161. Hvem forstaaes under Faders og Moders Navn?

Først vore naturlige Forældre, dernæst alle de, som paa nogen Maade have at byde og raade over os, saasom Øvrigheds-Personer, Formyndere, Huusbondede, Præster, Skole-Mestere og deslige, som alle ere Forældre, hver efter sin Stand.

162. Hvor mange Hoved-Stænder ere der til?

Trende, nemlig:

1. Regjerings-Standen, i hvilken Konger, Fyrster og andre Øvrigheds-Personer ere Forældre, men Undersaatterne deres Børn.

2. Lærer-Standen, i hvilken Præster og Skole-Mestere ere Forældre, men deres Disciple og Tilhørere Børn.

3. Huus-Standen, i hvilken Fader og Moder, Huusbondede, Hustruer, Formyndere, Veldædere og ærlige gamle Folk bør agtes som Forældre af Børn, Børne-Børn, Stif-Børn, Tieneste-Folk, Myndlinge og andre Unge.

Som det ses, er Pontoppidan sikker i sin optælling: der er tre hovedstænder, regjeringsstanden, lærerstanden og husstanden. Balslev er enig: endnu på det anførte sted er der måske lidt usikkerhed, men længere fremme hedder det i hans Anm. 2: »Om Huusbondede, Øvrigheds og Kirkens Læreres Pligter«.⁴

Når de tre stænder nævnes sammen, så er *alle* kristenlivets handlingsrelationer omfattet. De unge mennesker, der skulle lære disse forklaringer, behøvede ikke at vide mere, når de gennem udlægningen af de ti buds anden tavle skulle have at vide, hvem der var deres næste: ens næste finder man i trestandslærens tre handlingsrelationer; i disse tre stænder skal kristenlivet leves.

Stænderne er Guds gode ordninger, skabt for at det syndige menneske i de tre stænder kan bistå Gud i bekæmpelsen af djævelen og al ondskab på trods af sin synd. Uden disse Guds gode ordninger ville

mennesket fordærve Guds gode skaberværk, og menneskeslægten ville gå til grunde på grund af sin synd.

I den anførte katekismustradition er det videre karakteristisk, at alle tre stænder omfatter såvel over- som underordnede. Det drejer sig derfor om, at du erkender, om du i din stand er *kaldet* til at byde eller til at lyde. Men begge dele har du i givet fald *pligt* til, ikke *ret* til. Først når du kender din stand og dit kald i standen, kan du handle, som Gud vil, og derved tjene næsten.

I kald og stand har mennesket fuldt op at gøre med at tjene næsten; her har mennesket ingen rettigheder, kun pligter, og slet ikke tid til at tænke på andet end at tjene Gud og næsten i kald og stand. Den overordnede har altså ingen rettigheder at gøre gældende over for næsten, og hvis f.eks. øvrighedspersonen bruger sit overordnede kald til som en rettighed at udnytte den underordnede næste til eget bedste, så tjener han *ikke* næsten i sit kald, men sig selv, og går derved Satans og sin egen arvede syndigheds ærinde. Og hans synd er stor, for det er Gud selv, der gennem sin ordning har givet den overordnede *magt* til det syndige misbrug.

I den danske lutherske katekismustradition er der altså kun tale om pligter. I den lutherske kaldsetik har man ingen rettigheder, kun retten til at lide i kald og stand for næstens skyld.

Men det moderne samfund er jo bygget på et idegrundlag, der er præget af menneskerettigheder og af demokratiske rettigheder. Jeg vil i artiklens sidste del beskæftige mig med, hvordan den lutherske pligt-moral i kald og stand kan forenes med en moderne rettighedsideologi, der tillige er præget af *lighedsideologien*. Men først vil jeg undersøge den lutherske tradition, således som den kommer til udtryk hos Luther selv og derefter i tiden frem til det 19.-20. århundrede. Med overgangen til moderne demokratisk styre blev læren om den naturgivne og gudskabte ulighed i forhold til såvel familie og slægt som til produktionsliv og politisk samfundsstyring problematiseret, og demokratisering og lighedsideologi måtte få konsekvenser for den traditionelle katekismuslærdom i pontoppidansk og balslevsk udformning.

To eller tre regimenter i luthersk socialeetik

Luther og trestandslæren

Luthers korte udlægning af fjerde bud i *Den lille Katekismus* er citeret ovenfor. I *Den store Katekismus* fra 1529⁵ er Luther udførligere. Her understreges det, at Gud ved at kræve forældrene æret stiller dem ved siden af sig selv: »At ære er nemlig langt mere end at elske, eftersom det ikke blot indbefatter kærligheden, men tillige tilbageholdenhed, ydmyghed og ærefrygt som over for en skjult majestæt«. Kravet om at ære forældrene medfører, at »man med liv og sjæl viser, at man regner forældrene højt og næst efter Gud anser dem for de øverste; for den, man af hjertet skal ære, må man sandelig anse for noget højt og stort«. Ungdommen »skal anse forældrene for at stå i Guds sted og tænke på, at hvis de også er ringe og fattige, skrøbelige og sære, er de dog fader og moder og overgivet os af Gud«. Med udgangspunkt i kravet om at vise fader og moder ære udvides fordringen til at omfatte først husherren og derefter lærere og politisk øvrighed. Med henvisning til de latinske udtryk *pater* og *mater familias* og *pater patriae* konstaterer Luther, at *alle* foresatte er i forældres sted og skal vises den samme ære. Øvrighedspersonen »er fader lige så mange gange, som han har indbyggere, borgere og undersætter under sig, for gennem ham giver Gud os ligesom gennem vore forældre næring, hus og gård, beskyttelse og tryghed«. Og Luther konkluderer: »Altså er der gennem dette bud ført tre slags fædre frem for os: slægtens, husets og landets«. Men hertil kommer, hvad Luther kalder »de åndelige fædre«, og det er de evangeliske præster, som gennem Guds ord styrer og leder os. Det er derimod absolut ikke den katolske kirkes »*papa*«, pave, eller *pater*, som blot går djævelens ærinde. Men når det drejer sig om det sande evangeliums sande forkyndere, fordrer Gud samme lydighed, som i forhold til slægtens, husets og landets fædre.

Men Luther undlader ikke tillige at formane alle disse forskellige fædre til på deres side at opfylde forpligtelsen til at være Gud lydige i deres overordnede kald, for deres embede indebærer, at de ikke bruger det til at lade sig tilbede, men tværtimod ikke blot fysisk forsørger deres børn, tjenestefolk og undersætter, men at de alle hver i sit kald opdrager deres undergivne, d.e. deres børn, til at prise og ære Gud. »Tro derfor ikke, at du kan handle, som det passer dig selv, men du skal gøre, hvad Gud alvorligt har befalet og pålagt dig, og over for ham skal du aflægge

regnskab«. Selvsk udnyttelse af de undergivne har ingen overordnet *ret* til, selv om han er overordnet efter Guds ordning; heller ikke de undergivne har på deres side *ret* til, hvad ordningen giver dem, nemlig »næring, hus, gård, beskyttelse og tryghed«, noget jo alle mennesker har brug for både fysisk og åndeligt, hvad enten de er over- eller underordnede; derfor skal de i stedet for at kræve det som deres *ret* love, prise og takke Gud for disse goder.

I *Vom Abendmal Christi* (1528)⁶ taler Luther udtrykkeligt om »tre hellige ordninger og rette Guds indstiftelser«, nemlig præsteembedet, ægteskabet og den verdslige øvrighed, og han understreger, at de tre ordninger omfatter både de over- og de underordnede. Præsteembedet er ikke kun præsterne, øvrigheden ikke kun øvrighedspersonerne, og husholdningen ikke kun husfader og husmoder, men tillige deres undergivne, deres børn og tjenestefolk. Men fordi ordningerne er Guds, er både de over- og de underordnede »levende hellige på jorden«, de tre stænder eller ordninger er hellige stænder og ordninger.

Det, der binder dem sammen, er den almindelige fordring om kristenkærlighed, om næstekærlighed, som er overordnet fordring i forhold til *alle* ordningernes konkrete forpligtelser. Denne overordnede fordring pålægger også uden for ordningerne at tjene den nødstedte næste »mit allerley wolthat«, dvs. at give den sultne mad, den tørstige drikke, at tilgive fjender, at bede for alle mennesker på jord, og at lide alt ondt for den nødstedte næstes skyld.

Alt dette tilsammen, altså tjenesten i kald og stand og fordringen om at vise *alle* nødstedte kærlighed, samt pligten til lidelse i kald og stand for næstens skyld, alt dette er »eitel gute heilige werck«, til forskel fra den katolske kirkes selvvalgte, såkaldt helliggørende gerninger i munkevæsen, i cølibatsfordringen og i kravet om, at øvrigheden skal lyde kirkes bud.

Dette sidste viser klart, i hvilken overordnet sammenhæng man skal læse og forstå læren om kaldsforpligtelserne i de gudskabte stænder. Det er i forhold til *retfærdiggørelseslæren*, det er i forhold til Luthers gamle spørgsmål om, hvordan han finder en nådig Gud, for den nådige Gud findes i de tre stænder. *Der* gør man Guds vilje, når man er lydige, og *der* synder man, når man ikke opfylder Guds fordring. Dette er vig-

To eller tre regimenter i luthersk socialetik

tigt, for det betyder, at det *ikke* er Luthers hensigt at indrette en række nye stænder til afløsning af de katolske. Tværtimod vil Luther netop ikke institutionalisere et nyt Gudsrige på jorden til afløsning af den kanoniske rets ordninger af det verdslige liv. Luther *indfører, institutionaliserer* ikke et nyt familieideal, en ny produktionsenhed, et nyt samfund, et nyt Gudsrige gennem revolution af det eksisterende. Men han *viser* Guds gode ordninger. Han siger udtrykkeligt, at mennesket ikke bliver *saligt* af at virke i kald og stand, men det bliver *helligt*. Salig bliver man ikke ved nogen form for ydre handling, heller ikke i kald og stand. Salig *gør* kun Guds ord, salig *gør* kun Kristus selv.

Den sidste og afgørende udformning af læren om den kristnes kald i de tre gudgivne ordninger eller stænder foreligger 1539.⁷ I *Von den Conciliis und Kirchen* bruges udtrykket hierarkier om de tre stænder. Luther bruger tillige udtrykket regimenter om dem, samt - i en Cirkularprædiken over Matth. 19,21⁸ - udtrykket »Ertzgewalte«, dvs. urmagter. Jeg skal anføre et længere citat fra *Von den Conciliis und Kirchen*:

Der er tre hierarkier, anordnet af Gud; vi behøver heller ikke flere, og har fuldt op at gøre, hvis vi skal leve ret i disse tre og derved bekæmpe djævelen. Tag nu bare husholdningen, og se, hvad dér er at gøre, når vi skal være lydige mod forældre og husbond, og hvad de på deres side har at gøre med at ernære, opdrage, styre og forsørge børn og tyende på en gudvelbehagelig måde. Hermed har vi fuldt op at gøre, også selv om vi ikke skulle yde andet end efterleve husretten.

Så er der staten, det vil sige det verdslige regimente, som også giver os fuldt op at gøre, når vi skal være tro og lydige, og når øvrigheden på sin side skal dømme, beskytte og værne sine undersåtter, lande og folk. Vi har her nok at skaffe imod djævelen, og derfor har Gud givet os fuldt ud af ansigtets sved, af tidsel og tjørn, når vi skal lære, leve, handle og lide i disse to retsordninger (»an diesen zweien rechten«). Og hertil kommer så den tredie retsordning og regimente, hvor helligånden styrer, dvs. med Kristus som en trøstende, sød og let byrde, uden hvilken de to første regimenter ikke blot ville være svære, bitre og skrækelige, men umulige. Som Paulus siger »Impossibile legis«, og et andet sted »Bogstaven ihjelslår«.

Når nu vi har disse tre ærværdige, guddommelige regimenter og retsordninger, den guddommelige, den naturlige og den verdslige retsordning, hvad skal vi så med pavens svindelret og regimente, den paveret, som vil være alt og dog er intet, men som forfører og river os ud af de salige guddommelige stænder og retsordninger?⁹

Tanken, at det er i de tre regimenter, djævelen skal bekæmpes, og at det er her, djævelen sætter sine angreb ind gennem vor selvished, så vi i stedet for at tjene næsten tjener os selv i de tre stænder, er vigtig til forståelse af Luthers hensigt med læren om kristenpligt i kald og stand. Det understreges i den nævnte cirkularprædiken gennem brugen af udtrykket »Ertzgewalt« om de tre stænder eller regimenter: »Denne drey Ertzgewalt hat Gott fürnemlich geordnet wider den Teufel, mit namen die heuslich, die gemein Weltlich, unnd der Kirchen, welche genannt wird Geistlich«, en sprogbrug, der lægger det nær at tolke, at overfor urmagten djævelen, har Gud sat tre andre urmagter, nemlig de tre regimenter »Hausregiment«, »Weltregiment« og »Geistlich Regiment«. ¹⁰

Luthers trestandslære og den senmiddelalderlige samtid

Man har om Luthers udformning af trestandslæren sagt, at den betegner en »afklerikalisering« af den middelalderlige socialetik og af det middelalderlige samfund i sociologisk henseende.¹¹ Udtrykket er tungt at bakse med, men er nok præcisere end det på såkaldt dansk mere indarbejdede »sækularisering«, fordi dette udtryk jo har fjernet sig fra sin oprindelige betydning. Luthers trestandslære »sækulariserer« ikke familie og samfundsliv, for familie og samfund er Guds gode ordninger, og trestandslæren har religiøst udgangspunkt; det vil huskes, at *Den lille Katekismus'* udlægning af fjerde bud i lighed med de øvrige udlægninger af dekalogens bud indledes: »Vi skal frygte og elske Gud så vi etc.«. Men læren om kaldsetikken i de tre stænder afklerikaliserer socialetikken, fordi kirken som institution fratages sin overordnede rolle som lovgiver, dommer og administrator af de to verdslige stænder. Ægteskab, familie og produktionsliv frigøres fra kirkeligt formynderi, og det samme gælder samfundets overordnede styring, som nu bliver den verdslige øvrigheds suveræne magtssfære.

Det er ikke tilstrækkeligt at operere med den gængse lutherske tore-gimentelære, for så vidt som den forudsætter, at Luthers reformation på socialetikens område *udelukkende* bestod i det negative at sondre mellem og adskille gejstligt og verdsligt regimente og at pålægge begge regimenter hver for sig at holde sig til sit eget funktionsområde. Det var den lutherske reformation ingenlunde ene om; det samme gjorde også

To eller tre regimenter i luthersk socialetik

den katolske senmiddelalderlige kirkekritik.

Erasmus af Rotterdam beskriver i 1518 kristenheden som tre koncentriske cirkler med Kristus som det fælles centrum.¹² Nærmest centrum befinder den gejstlige stand sig, i den næste cirkel befinder den verdslige øvrighed sig. Den gejstlige stands opgave er »at følge lammet efter«, og det kan de gejstlige, dvs. præster og munke, kun, hvis de holder sig fri af det verdslige smuds, som den politiske øvrighed kommer i berøring med gennem sin opgave som lovgiver, dommer og bøddel. I denne virksomhed kommer fyrster og andre øvrigheds personer i forbindelse med alskens menneskelig dårlighed og snavs, og denne forbindelse gør det svært at bevare renheden. I hvert fald skal gejstligheden holde fingrene fra alt sådant, fordi den *skal* holde sig ren for at kunne udføre sin gerning, som er at kanalisere det rene lys fra lammet, fra Kristus ud over al verden. En besmittet gejstlighed har sat sig selv uden for sin cirkel, lige som i øvrigt en uretfærdig fyrste også sætter sig selv uden for *sin* cirkel, der jo også har Kristus som sit centrum.

Luthers kritik af gejstlighed og munkevæsen for at sammenblande regimenterne er altså ikke enestående i samtiden. Men i forhold til Erasmus' kirkekritik var Luther i starten ene om at opponere mod selve den katolske lære om, at der eksisterer gradforskelle i hellighed mellem stænderne indbyrdes, f.eks. mellem gejstlighed og verdslig øvrighed. I alle stænder, i ægteskab og verdsligt samfund, såvel som i den åndelige stand har Gud ifølge Luther befalet *alle* i lige grad at døde kødet og leve med døden, som Luther siger året efter fremkomsten af Erasmus' trecirkel-lære i *Ein Sermon von dem heiligen hochwürdigen Sakrament der Taufe* (1519);¹³ dette er forøvrigt det tidligste Luther-skrift, hvor læren om de tre stænder, altså den ægteskabelige stand, den åndelige stand og regeringsstanden, er udfoldet.

Jeg tror ikke, man let finder nogen tydeligere måde at illustrere forskellen mellem reformationstidens katolske og lutherske socialetik, end ved at stille Erasmus' lære om de koncentriske cirkler med stænderne i forskellig afstand fra Kristus-centret op over for Luthers trestandslære. Hvor Erasmus taler om det rå folk i den yderste kreds (»crassissima pars huius orbis«), taler Luther om ægteskab og husstand som en gudskabt ordning, lige så guddommelig og hellig som øvrighed og kirke. Eller med

Den store Katekismus' berømte ord:

Kunne man nu få det jævne folk indprentet dette, så ville en tjenestepige være kisteglad, prise og takke Gud og med ordentligt arbejde, som hun tilmed får kost og løn for, erhverve en sådan skat, som alle de, der anses for de allerhelligste, ikke engang har. Er det nu ikke dejligt at vide og at kunne sige: »Når du gør dit daglige arbejde i huset, er det bedre end alle munkes hellighed og strenge liv«? Desuden har du Guds tilsagn om, at alt godt skal tilflyde dig, og du skal leve vel. Hvordan vil du være lykkeligere eller leve mere helligt, hvad gerningerne angår? For over for Gud er det alene troen, som gør hellig; kun den tjener ham, medens gerningerne tjener andre mennesker. Således har du alt godt, værn og beskyttelse hos Herren, en glad samvittighed og en nådig Gud, der hundrede gange vil gengælde dig, og når du blot er retskaffen og lydige, er du som en mægtig herre.¹⁴

Luther accepterer altså med Erasmus og hele sin samtid forholdet mellem over- og underordnede i *stænderne*; men i forhold til *Gud og Kristus*, i troen, er alle kald i alle stænder lige nær ved Gud, lige »hellige«, og det kan Luther understrege ved at fastholde, at både over- og underordnede er med til at udgøre hver af de tre stænder.

Luther polemiserer mod Erasmus med sin trestandslære; men der er i *det hele taget* tale om bevidst polemik, når han bryder med gængs senmiddelalderlig sprogbrug og taler om tre stænder, tre ordninger, tre hierarkier og tre regimenter.

Ifølge almindelig sprogbrug var der i det middelalderlige samfund fire hovedstænder, *adel og gejstlighed, borgere og bønder*. Så sent som ved den franske revolution sagde man jo, at det var tredje stand, altså borgerne, der kom til magten i revolutionens første fase. Og i dansk middelalder var det disse fire stænder, som kunne mødes ved stænderforsamlingerne, jf. det 19. århundredes danske rådgivende stænder.

Men Luthers tre stænder, husstand, øvrighedsstand og kirkestand, de kunne ikke mødes og holde stænderforsamling, og det kunne de ikke, fordi Luthers stænder *ikke* er adskilte sociale grupper, men *handlingsrelationer*.

Alle mennesker handler inden for alle tre stænder. Luther understreger dette ved også at kalde stænderne andet end »stænder«, nemlig *ordninger, hierarkier, regimenter og urmagter*.

To eller tre regimenter i luthersk socialetik

Luther brød altså med almindelig sprogbrug. Det forstod kun få i samtid og eftertid. Og det hænger vel sammen med, at han *sammen med sin samtid* fastholdt over- og underordningsforholdet mellem mennesker i de tre ordninger eller stænder, og han anså dette for at være naturgivet og skabt, som børns afhængighed af forældre er skabt. Men man misforstår Luther elementært, hvis man mener, at han bruger *sine* stænder på samme sociale måde, som samtiden sondrede mellem adel og gejstlighed, borgere og bønder.

Det er værd at mærke sig, at den endelige og skarpeste udformning af trestandslæren finder sted *efter* erfaringerne fra bondekrigen 1524-1525, som jo var en stænderkrig og opfattedes som en stænderkrig. Luther havde som hele sin samtid i Tyskland oplevet bøndernes propaganda, der bl.a. kom til udtryk gennem den berømte plakat, som fremstillede det omvendte samfundshierarki som idealet, hvor borgere og bønder befinder sig øverst i pyramiden, dvs. just det ideal, som var bondekrigenes politiske, men utopiske mål.

Hvad Luther med trestandslæren prøver at sige til hele sin samtid i polemik mod det katolske fromhedsliv, i polemik mod bøndernes oprør og i polemik mod den adel og gejstlighed, som udbyttede og undertrykte bondestanden, det er nogenlunde følgende: Hvis I ødelægger Guds gode ordninger, så går I Satans ærinde. Guds gode ordninger ødelægges, hvis Jeres virksomhed styres af Jeres nedarvede selvskhed, hvad enten I er over- eller underordnede i Jeres stand. Bøndernes opstand mod øvrigheden er værst, fordi den vil vende op og ned på forholdet mellem over- og underordnede. Adelen derimod kæmper dog for at bevare sit kald som overordnet i den verdslige stand og i husstanden. Men begge parter glemmer, at det for Gud er ligegyldigt, om I er over- eller underordnede, når bare I tjener Jeres næste der, hvor I er sat til det, i Jeres status, i Jeres hierarki og regimente, i Jeres hellige orden. Jeres kamp for egne interesser er i bund og grund selvisk, og hvis denne kamp ødelægger Guds gode ordning, så vil Gud selv straffe Jer, for Gud finder sig ikke i, at hans ordning ødelægges.

Luther er som sagt ikke i synderlig grad blevet forstået, hverken i sin samtid eller af eftertiden. Men i kampens hede var det åbenbart for

svært at forklare, at det brutale krav om nedkæmpelse af bønderne lå i forlængelse af hans retfærdiggørelseslære; kravet blev og måtte vel blive opfattet som socialt. Det tilkommer så en fjern eftertid at konstatere, at Luthers brud med samtidens social-etiske og katolsk-hierarkiske og verdsligt hierarkiske samfundstænkning i virkeligheden var både totalt og radikalt. Men bruddet var ikke socialt, og heller ikke samfundsteoretisk, og det var slet ikke socialt revolutionært; det var *religiøst*.

Protestantisk humanisme, ortodoksi og enevælde

Det blev eftertidens opgave at bruge eller misbruge Luthers trestandslære. På dansk grund kan der være grund til at erindre om, at teologen Niels Hemmingsen (1513-1600) gav en systematisk udformning af trestandslæren, hvor han fastholdt Luthers hovedintention, ved om de tre stænder at bruge betegnelsen *handlingsarter*.¹⁵ Ikke sært, for øvrigt, for Hemmingsen opholdt sig i Wittenberg fra 1537-1541, dvs. just da Luther gav trestandslæren *sin* afrunding (de citerede skrifter er fra 1539).

Hemmingsen sondrer mellem *vita oeconomica, politica og spiritualis* og får derved understreget karakteren af *handlingsrelationer* eller - som sagt - *handlingsarter*. Derved får han fastholdt, at stænderne er gud-givne, de er skabelsesordninger, og de omfatter alt, hvad menneskets praktisk etiske handlinger vedrører. Han følger også Luther i at opfatte forholdet mellem over- og underordnede som Gud-skabt, jf. forholdet mellem forældre og børn. Dette forhold er derfor et afgørende særkende ved den naturlov, som Hemmingsen som en af de tidligste udfolder, og det er just her, han udfolder sin trestandslære. Det er derfor, han her taler om *vita spiritualis*, medens han i sine dogmatiske udredninger kan tale om *vita ecclesiastica*, hvor han ser trestandslæren i den kristne åbenbarings lys, hvorved ordningerne bliver Guds *remedier* i kampen mod Satan og for syndige menneskers frelse.¹⁶

At Hemmingsen alligevel fjerner sig fra Luther, er en anden sag, som ikke kan udfoldes her, men som har at gøre med Hemmingsens aristoteliske intellektualisme. Men trods disse afvigelser fra den genuint lutherske kaldsetik, vil jeg alligevel holde på, at Hemmingsen ligger nærmere ved Luther end den efterfølgende lutherske ortodoksi på dette felt. Hemmingsen fastholder den social-etiske karakter, og han undlader at

To eller tre regimenter i luthersk socialetik

institutionalisere de tre stænder. Også for Hemmingsen bevæger den enkelte sig fra stand til stand, fra kald til kald. Det er handlingens art, der afgør, om du er over- eller underordnet, og hvad dit kald byder dig at gøre netop i den givne situation. Men eftertiden har glemt denne vigtige side af trestandslæren, og derfor næsten karrikeret den.

Jeg skal vise dette ved at omtale dels den lutherske ortodoksis *kirkeretlige* brug af trestandslæren, dels den danske enevældes *samfundsteoretiske* brug af den. Begge glemmer de, at læren fra Luthers hånd er social-etisk og ikke socialteoretisk og institutionel.

Den luthersk-ortodokse kirkeretlige brug af trestandslæren skal jeg omtale kort ved at inddrage den tyske dogmatiker Johann Gerhard (1582-1637). Jeg skal gengive det næsten klassiske citat fra *Gerhards Loci* (1610-1629), som helt ind til sprogbrogen afdækker omtolkningen:

I kirken har Gud oprettet (egentlig »institueret«) tre stænder eller ordninger (latin: *status sive ordines*), nemlig den kirkelige, den politiske og den økonomiske (*status ecclesiasticus, politicus et oeconomicus*).¹⁷

De tre stænder, dvs. præster, øvrighed og folk, skal nu som adskilte stænder dele magten i kirken. F.eks. skal præsteudnævnelser og kirketugt finde sted gennem samvirken af præsteskab, kristen øvrighed og folk, dvs. repræsentanter for menighederne. Nu i 1600-årenes og Trediveårskrigen Tyskland skønner Gerhard, at det er nødvendigt at fastslå, at fyrstens ret til at deltage i kirkestyret ikke er en rettighed, der følger af selve det at være fyrste (et »regale«); det er en ret, der følger af at være denne kirkes verdslige øvrighed, og det vil for den lutherske Gerhard sige *luthersk* fyrste.

Lad denne antydning af Gerhards kirkeret være tilstrækkelig i denne sammenhæng, hvor det unægtelig kunne have været interessant at følge lærens skæbne i den efterfølgende tyske lutherske kirkeretshistorie med dens konsistorialstyre. Den kirkeligt institutionaliserede trestandslære slap vi for. Til gengæld kom vi til at stå model for den samfundsteoretiske brug, som den danske enevælde repræsenterer. Vigtigt er det dog i denne sammenhæng, at det er Gerhards omtolkning, der gør det muligt at fortyske og derefter fordanske trestandslæren som »regerestand, lærestand, nærestand«, altså tre socialt adskilte stænder, der hver har sit at

passer i den samlede samfundshusholdning, dvs. en protestantisk genoptagelse af Erasmus' lære om de tre koncentriske cirkler som billede på kirkestaten. Hvor Gerhard bruger læren til at begrænse den verdslige øvrigheds kirkelige magt, dér bruger den danske enevælde læren til at føje såvel verdslig som gejstlig øvrighed ind under sin egen guddommeligt forankrede magt.

Den danske enevælde og trestandslæren

For at forstå den danske enevældes relation til trestandslæren er det nødvendigt først at se på den enevældige kongemagts selvforståelse. Den fremgår af Danske Lov 1-1-1.

Ifølge denne tekst har kongen »høyste Magt og Myndighed til at gjøre Love og Forordninger efter sin gode Vilie og Velbehag«, samt til at administrere efter disse love. Dernæst har han »høyeste Magt og Myndighed« til at udnævne embedsmænd, høje såvel som lave, efter sin egen vilie og tykke, idet »*alle Embeder og Bestillinger ... skal af Kongens Eenevolds Magt, saasom af een Kilde have sin første Oprindelse*«.

Kongen har også »eene Høyeste Magt over ald Clereciet, fra den høyeste til den Laveste«, og endelig har kongen alene våben og væbnings magt, og der kan sammenfattes:

Korteligen at sige: Kongen eene haver Magt at bruge alle Jura Majestatis og Regalier, hvad Navn de og have kunde; hvorfor og alle Kongens Undersaatter, i hvad Stand og Høyhed de ere, som boe, eller Stæd at boe på Eye og have i hans Arve-Riger og Lande med alle deris Tyende, Folk og Tienere, skulle som Arve-Undersaatter holde og agte Kongen for det ypperste og Høyeste Hoved her paa Jorden over alle Menniskelige Love, og der ingen anden Hoved eller Dommere kiende over sig, enten i Geistlige eller Verdslige Sager uden Gud alleene...¹⁸

Hvor er nu trestandslæren blevet af?

Trestandslæren er gledet ind som udtryk for den danske enevældes samlede samfundsstruktur, således som denne er underlagt den enevældige konge. Det ses f.eks. af Danske Lovs opbygning: Første bog handler om Retten og Rettens Personer, dvs. *status politicus*, men vel at mærke minus de underordnede. Anden bog handler om Religionen og Gejstligheden, dvs. *status ecclesiasticus*, men igen minus de underordnede, dem Hemmingsen kaldte »*auditores*«, tilhørerne, altså menigheden, og endelig

To eller tre regimenter i luthersk socialetik

handler tredje bog om Verdslig og Husstand, dvs. *status oeconomicus*, altså borgere og bønder i deres erhverv. Den omfatter Danske Lovs ægteskabslov og behandler forældres og husbonds rettigheder over for børn og tjenestefolk, men siger intet om deres pligter over for de undergivne: hvad der hos Luther beskrevs som pligter, er her omskrevet til rettigheder.

Går vi til Danske Lovs sjette bog, altså strafferetten, så vil man der for det første kunne konstatere, at den er opbygget efter de ti bud, hvorfor strafbestemmelserne i forhold til de første tre bud (dvs. *status ecclesiasticus* eller *spiritualis*) findes i kapitlerne 1 til 3. Strafferettens kap. 4 og 5 handler om forseelser imod for det første den enevældige majestæt, hvorefter kap. 5 rummer forseelser imod forældre og husbond, dvs. *status politicus overordnet status oeconomicus*!

Luther på sin side afledte *status oeconomicus*' over- og underordningsforhold af det gudskabte forhold mellem forældre og børn. Jeg citerede tidligere fra *Den store Katekismus* ordene om, at ungdommen »med liv og sjæl« skal vise, at de »regner forældrene højt og næst efter Gud anser dem for de øverste; for den man af hjertet skal ære, må man sandelig anse for noget højt og stort«. Nu i den danske enevældes ide-verden er det den enevældige konge, der ikke alene har indtaget førstepladsen næst efter Gud. Nej, nu er alle embeders og bestillingers magt udledt af kongens enevoldsmagt, »saasom af een Kilde«. Kravet om lydighed mod øvrigheden, mod kongen, er *ikke* som hos Luther afledt af kravet om lydighed mod forældrene; snarere omvendt: kravet om lydighed mod kongen og hans embedsmænd går forud for kravet om lydighed mod forældrene, og straffen for *crimen laesae majestatis* er langt hårdere end straffen for tilsvarende forseelser mod forældre.

Sammenfattende: den danske enevælde ville jo afskaffe alle standsprivilegier, afskaffe rigsrådet, og gøre alle lige for den lov, som den danske enevældige konge udstedte. Midlet hertil blev at underlægge trestandslærens stænder og kald kongens enevoldsmagt. Hvor trestandslæren hos den luthersk ortodokse Gerhard blev grundlag for institutionaliseringen af kirken, blev den af den danske enevælde brugt som institutionali-

sering af det samfund, den stat, som totalt underkastedes den enevældige konge. Ortodoksien anviste ved hjælp af trestandslæren den verdslige øvrighed dens plads i kirkestyret *ved siden af* præsteskab og folk; den danske enevælde anviste gejstligheden dens plads *under* den enevældige kongemagt (kongen har »Høyeste Magt over ald Cleresiet, fra den høyste til den Laveste«). Men i begge tilfælde institutionaliseredes samfundets magtgrupper ved hjælp af trestandslæren, tværtimod Luthers religiøse intentioner med *hans* social-etiske brug af trestandslæren. I begge tilfælde, både hos Gerhard og den danske enevælde, medførte institutionaliseringen, at præsteskab og statens verdslige embedsmænd blev de nye privilegerede stænder, medens Luther netop bl.a. gennem trestandslæren ville reducere præsteskabets privilegerede stilling.

Sigtet er dermed blevet et helt andet end hos Luther, hvor læren brugtes i relation til retfærdiggørelseslæren, altså ikke socialt-institutionelt, men socialetisk.

Fælles for *alle* anførte opfattelser er imidlertid, at over for de overordnede har man ingen *ret* at gøre gældende, kun pligter. Men der er sandelig forskel på, om denne pligtmoral er begrundet i en samfundsteori og i en række samfundsinstitutioner i forhold til hinanden, eller om pligten er begrundet religiøst i en retfærdiggørelseslære, der til syvende og sidst udspringer af den lutherske reformations fundamentale spørgsmål efter en nådig Gud.

Der er forskel på, om læren tager sit udgangspunkt i Luthers lære om et kristenmenneskes frihed, eller om den tager sit udgangspunkt i et totalitært samfundsstyre, *uden* den afgørende relation til retfærdiggørelseslæren.

Til gengæld er det relationen til retfærdiggørelseslæren, der gør, at kristenmennesket står *frit* i forhold til den givne samfundsstruktur. Selv den kristne fyrste vil i relation til retfærdiggørelseslæren opfatte sit overordnede kald som tjenerens, den underordnedes kald. *Den* dialektiske finesse overses i den danske katekismustradition, fordi denne afspejler de ovennævnte fejltolkninger af den lutherske trestandslære.

Men hvad skete der med trestandslæren og den lutherske kaldsetik i det øjeblik, da danskerne faktisk fik institutionaliserede rettigheder gennem demokratiseringen af samfundsstyre og - delvist - produktionsliv?

To eller tre regimenter i luthersk socialetik

Demokrati, menneskerettigheder og trestandslære

Når jeg hidtil har benyttet ordet »ret«, så har det hele tiden været i sammenstillingen »ret og pligt«. Det kræver en præcisering, nemlig denne, at ordet ret i retshistorien og daglig sprogbrug benyttes i to betydninger, hvoraf jeg kun har gjort brug af den ene, nemlig den, som man har kaldt *ret i subjektiv forstand*. Det er i denne subjektive betydning, jeg med Luther og katekismustraditionen har kunnet sige, at trestandslæren ikke indebar nogen ret eller rettigheder, kun pligter. *Ved siden af denne subjektive betydning benyttes ordet ret også i en objektiv forstand, som betegnelse for en retlig ordning og de retsregler, hvori den retlige ordning kommer til udtryk.*

Denne dobbelte betydning kendes helt tilbage til tidligste germanske og dermed dansk ret. For at forblive i trestandslærens kategorier: man har *pligt* til at skaffe næsten hans *ret*, samtidig med at den eneste *ret*, man som kristen selv har, er *retten til at lide* i kald og stand, just for næstens skyld.

Når jeg nu skal til at tale om aktuelle problemstillinger i forbindelse med trestandslæren, så er det klart, at man må afprøve læren på den moderne retslære i objektiv forstand. Blandt de iøjnefaldende særegenheder skal da nævnes indførelsen af demokratisk samfundsstyre med Grundloven 1849. Frem til denne grundlov udtrykte katekismusudlægningerne af fjerde bud som noget basalt og elementært den naturgivne og skabte ulighed mellem mennesker. Retten til at byde og pligten til at lyde var jo så naturgivet som forholdet mellem forældre og børn, hvor uligheden kommer til udtryk gennem børns hjælpeløshed og afhængighed af forældreomsorgen. På denne måde lagde katekismusudlægningen op til at gennemføre denne naturgivne ulighed på alle samfundsfunktioner i alle stænder. Men demokratiet beror bl.a. på tesen om den fundamentale lighed.

Endnu for C. F. Balslev er det klart, at fjerde bud »byder os ikke alene at ære vore Forældre, men ogsaa alle dem, som i visse Maader ere os i Forældres Sted, saasom Huusbonde og Øvrighed, Lærere og Sjelesørgere«. Og det er jo ikke kun umyndige børn, som har husbond, øvrighed og sjælesørgere over sig.

En af demokratiets hovedregler går ud på forventningen til, at borge-

ren er medansvarlig for øvrighedens dispositioner, og moderne ideer om virksomhedsledelse går jo også ud på, at medarbejderne i så vid udstrækning som muligt inddrages i ledelsen og i hvert fald skal have lejlighed til at udtale sig kritisk om såvel ledelsesformer som konkrete beslutninger. Bl.a. derfor vil det ikke være hensigtsmæssigt at benytte Balslevs katekismus i moderne kristendomsundervisning. Men derfor kan det sandelig godt være hensigtsmæssigt at undervise i luthersk socialetik.

Jeg skal benytte sidste del af artiklen til kort at diskutere, hvilke muligheder læren om kristenlivets forpligtelser i kald og stand har i moderne kristendomsundervisning i forhold til to normative, stadig gældende tekster, dels grundloven (1953-udgaven), dels menneskerettighedserklæringerne, som de foreligger dels i FNs verdenserklæring af 10. dec. 1948, dels i International konvention af 16. dec. 1966 om borgerlige og politiske rettigheder, begge tiltrådt af Danmark med bindende virkning, jf. Europarådets konvention om menneskerettigheder af 4. nov. 1950. Grundloven og menneskerettighedserklæringerne udgør jo det idemæssige grundlag for det moderne samfunds retsordninger, idet danske retsbestemmelser kan afprøves på grundlag af de internationale erklæring og konventioner, som Danmark har underkastet sig.

Men dermed udgør de tillige grundlaget for det offentlige skolevæsen, hvori den religionsundervisning finder sted, hvor læretraditionerne om ret og pligt i kald og stand skal videreformidles.

Alle de anførte dokumenter går ud fra, at »alle mennesker er født frie og lige i værdighed og rettigheder«, og at enhver har »ret til lige beskyttelse mod enhver forskelsbehandling i strid med denne erklæring og mod enhver tilskyndelse til en sådan forskelsbehandling«. Grundloven konkretiserer: enhver har *valget* og *ret* til religionsfrihed. Statsmagtens væsentligste opgave er at beskytte den personlige frihed; trykkefrihed, forenings- og forsamlingsfrihed er noget, borgerne har *ret* til, og alle er lige i forhold til grundlovens frihedsrettigheder.

I menneskerettighedserklæringerne understreges tillige konkret ligheden mellem mennesker af forskellig race, farve, køn, sprog, religion, politisk og anden anskuelse, national og social oprindelse, formueforhold, fødsel eller anden samfundsmæssig stilling, så alle har *lige ret* til frihed og sikkerhed, til retfærdig retspleje, til privatliv, til bevægelsesfrihed og

To eller tre regimenter i luthersk socialetik

nationalitet, til ægteskab, til ejendomsret, til religionsfrihed, ytringsfrihed, forsamlingsfrihed, demokratiske rettigheder og social tryghed, til arbejde og økonomisk tryghed, til undervisning og kultur.

Der tales også om samfundsp^ligter; men det er sådanne, som er nødvendige for personlighedens frie og fulde udvikling. Den enkelte

er kun underkastet de begrænsninger, der er fastsat i loven alene med det formål at sikre skyldig anerkendelse af og hensyntagen til andres rettigheder og friheder og med det formål at opfylde de retfærdige krav, som moralen, den offentlige orden og det almene vel stiller i et demokratisk samfund.

Hvordan kan kristenlivets pligter i kald og stand forenes med alle disse rettigheder og friheder? Jeg vil godt skærpe problemstillingen: Luther indleder sin udlægning af hvert af de ti bud: »Vi skal frygte og elske Gud, så vi...«, og jeg kunne fortsætte på moderne dansk: »...så vi udfører vore pligter mod næsten i kald og stand, dvs. vore sociale og politiske forpligtelser (status oeconomicus og status politicus), for disse pligter er vi alle *lige* ansvarlige for«. Men hvis vore sociale og politiske forpligtelser hører med til vores evangelisk-lutherske religion, hvad så med religionsfrihedsbestemmelserne? I verdenserklæringen, Europarådskonventionen og Menneskerettighedskonventionen lyder religionsfrihedsbestemmelserne:¹⁹

Verdenserklæringen artikel 18:

»Enhver har ret til tanke-, samvittigheds- og religionsfrihed; denne ret omfatter frihed til at skifte religion eller tro og frihed til enten alene eller i fællesskab med andre, offentligt eller privat, at give udtryk for sin religion eller tro gennem undervisning, udøvelse, gudsdyrkelse og overholdelse af religiøse forskrifter«.

Europarådskonventionen artikel 9:

»Stk. 1. Enhver har ret til at tænke frit, til samvittigheds- og religionsfrihed; denne ret omfatter frihed til at skifte religion eller overbevisning såvel som frihed til enten alene eller sammen med andre, offentligt eller privat at udøve sin religion eller overbevisning gennem gudstjeneste, undervisning, religiøse skikke og overholdelse af rituelle forskrifter.

Stk. 2. Frihed til at lægge sin religion eller overbevisning for dagen skal kun kunne underkastes sådanne *begrænsninger*, som er foreskrevet ved lov og er *nødvendige* i et demokratisk samfund af hensyn til 1) den offentlige sikkerhed, 2) for at beskytte offentlig orden, sundheden eller sædelighed eller 3) for at beskytte andres ret og frihed«.

Menneskerettighedskonventionen artikel 18:

- »1. Enhver har ret til at tænke frit og til samvittigheds- og religionsfrihed. Denne ret skal omfatte frihed til at bekende sig til eller antage en religion eller tro efter eget valg samt frihed til, alene eller sammen med andre, offentligt eller privat at give udtryk for sin religion eller tro ved gudsdyrkelse, udførelse af rituelle handlinger, overholdelse af religiøse sædvaner samt undervisning.
2. Ingen må underkastes tvang, der kan begrænse hans frihed til at bekende sig til eller antage en religion eller tro efter eget valg.
3. Friheden til at give udtryk for en religion eller tro må kun underkastes sådanne begrænsninger, som er foreskrevet ved lov og er nødvendige af hensyn til den offentlige sikkerhed, orden, sundhed eller sædelighed eller andres grundlæggende rettigheder og friheder.
4. De i denne konvention deltagende stater forpligter sig til at respektere forældres og i givet fald værgers frihed til at sikre omsorg for deres børns religionsundervisning og moralske opdragelse i overensstemmelse med deres egen overbevisning«.

Men hvordan på én gang undervise i en religiøst begrundet kaldsetik, der beror på ulighed af guddommelig oprindelse, samtidig med at man i den samme skole skal opdrage eleverne til efterlevende respekt for lighedsideal og religionsfrihed, en religionsfrihed, som er lige for alle?

Ved at understrege, at den lutherske socialetik er religiøst begrundet, og på luthersk vis specielt begrundet i retfærdiggørelseslæren! At den kristne kun har ret til lidelse, er en religiøs påstand.

Det kræver ikke megen opmærksomhed at konstatere uforeneligheden mellem de moderne demokratiske rettigheder, som de er formuleret i de anførte tekster, og så den lutherske katekismustradition, som er forankret i den danske enevælde. *Pontoppidan* kan ikke bruges mere, fordi en moderne katekismusindlæring må omfatte indskærpelse af demokratisk ansvarlighed for menneskerettighedernes efterlevelse. Øvrigheden er i et demokratisk samfund ikke gudgiven, den er demokratisk valgt, eller mere præcist sagt underkastet demokratisk kontrol. Ingen myndig dansk borger kan *fritages* for det demokratiske ansvar, som ikke blot er en *ret*, men tillige en *pligt*; den myndige danske borger kan i en vis udstrækning unddrage sig sin pligt, men unddragelsesretten er f.eks. begrænset af bestemmelserne om vidnepligt, der jo bl.a. tjener til at styrke retssikkerheden.

To eller tre regimenter i luthersk socialetik

Hvad *Balslev* angår: hvis hans forklaring *også* er møntet på voksne danske borgere, og hvis hans udlægning indebærer *ukritisk* lydighed i forhold til »husbonde og øvrighed, lærere og sjælesørgere«, så er hans udlægning uforenelig med grundlov og menneskerettigheder. Det gælder for øvrigt også i en kirkelig sammenhæng, hvor ingen ansvarlig evangelisk præst vil være tilfreds med ukritiske tilhørere. Jeg ved ikke, om *Balslev* har overvejet sine formuleringer i relation til de demokratiske ideer, som kommer til udtryk i grundloven (hans katekismus udkom første gang i 1849); hvis han har, så er hans forklaring til fjerde bud ikke god, for den hører hjemme i en enevældigt styret samfundsstruktur.

Men, som jeg har vist: Luther forankrede *sin* trestandslære i retfærdiggørelseslæren og dermed kun *indirekte* i sin samtids samfundsstruktur. Hvis på den anden side trestandslæren alligevel faktisk forudsætter en samfundsstruktur, der beror på institutionel ulighed, så er den lutherske socialetik uaktuel.

Men i saglighedens interesse må man samtidig overveje, om ikke netop forankringen i retfærdiggørelseslæren forudsætter en tolkning, der ikke blot er *acceptabel* i en demokratisk samfundsstruktur, beroende på lighedsprincippet, men tillige er *teologisk nødvendig*, just i forhold til en demokratisk samfundsstruktur.

Den demokratiske samfundsstruktur, baseret på fundamental lighed, skal ifølge sin ide bl.a. tjene til at beskytte »enken og den faderløse« imod magthavere, som *ikke* efterlever socialetikens krav om den ansvarliges pligt til at varetage den svage næstes tarv.

I »de gode gamle dage« kunne man med Luthers katekismus i hånden drage den enkelte overordnede, den enkelte fyrste, den enkelte dommer, den enkelte husbond til ansvar og sige: »Du er skyldig i, at enken og den faderløse ikke får sin ret, for du har svigtet din pligt i kald og stand«. En sådan personlig ansvarsplacering er i en demokratisk lighedsstruktur blevet vanskeligere: den demokratiske ligeret har ført til, at den enkelte selv må skaffe sig sin ret *i lighed* med alle andre. Den svage, det er ham, der ikke har det nødvendige overskud eller de nødvendige evner til at skaffe sig sin ret, og han, den svage, bliver således fundamentalt svigtet i demokratiets navn: »Han kunne jo bare have sagt til«. Den

demokratiske fordeling af ansvaret har medført, at *ingen* er personligt ansvarlig, som den lutherske husbond var ansvarlig i ulighedssamfundet. Resultat i nutiden: den virkelig svage tager *ingen* sig af.

Dog: det eneste, der var bedre i »de gode gamle dage«, det var, at det var lettere at placere ansvaret med den lutherske socialetik i hånden; men - det viser erfaringen - den svage fik det ikke bedre af, at ansvaret kunne placeres. Kort sagt: en moderne trestandslære skal som i ældre tid bruges til at understrege forpligtelsen til at tage vare på enken og den faderløse. Nu, under de demokratiske lighedsprincippers vilkår, er ansvaret blevet demokratiseret, så *alle* i lige grad må bære det, dvs. leve op til det. Og da er det, at trestandslæren bliver interessant igen.

Hvad Luther ville, det var jo i sin samtids samfund at formulere en omfattende beskrivelse af *alle* de handlingsrelationer, hvor den enkeltes kristenliv i kald og stand udfoldede sig, så den enkelte fik fuldt op at gøre med at tjene næsten. Han benyttede betegnelser fra sin samtids samfundsstruktur, først og fremmest betegnelsen stand (*status*), men han benyttede netop ikke denne betegnelse for at beskrive samtidens sociale klassesdeling. Tværtimod; han sagde, at alle i hans samtids stænder, borgere og bønder, adelsfolk og gejstlige var fælles om at virke inden for alle *hans* stænder. Borgeren var på en gang underordnet i forhold til øvrigheden og overordnet i forhold til sin husholdning; præsten var på en gang overordnet, når han forkyndte evangeliet (*status ecclesiasticus*) og underordnet, når han betalte den skat, som øvrigheden krævede af ham (*status politicus*) endelig kunne han for det tredje være underordnet i forhold til sin egen far (*status oeconomicus*). Ingen mennesker var overordnet i *alle* tre handlingsrelationer. Der var mennesker, der var underordnet i alle tre relationer, nemlig tjenestepigen fra *Den store Katekismus*, men også hun ville måske engang blive mor, og dermed overordnet, dvs. få tildelt et socialetisk ansvar for en svag næste, nemlig sit barn.

Det er just denne åbenhed i forhold til Luthers egen samtids samfundsstruktur, der gør hans kaldsetik aktuel i dag, også selv om stændersamfundet og enevældens samfund er historie. Den pålagte forpligtelse over for den svage næste er den samme som dengang. Jeg skal specielt interessere mig for *status politicus*.

To eller tre regimenter i luthersk socialetik

Man har tolket den lutherske lære om de *to* regimenter som et pålæg om, at med mindre du beklæder en øvrighedspost, har du ikke noget politisk ansvar. *Intet er mere forkert, hvis det er Luther, det drejer sig om.* Tværtimod pålægger trestandslæren dig forpligtelsen til at tjene næsten i alle tre stænder, dvs. i den private *status oeconomicus* såvel som i den offentlige *status politicus*. Trestandslæren giver dig ikke ret til politisk passivitet, tværtimod giver trestandslæren dig et ansvar, også i *status politicus*.

Nu kan det måske virke ejendommeligt at hævde, at kravet om underordnedes lydighed i *status politicus* er ensbetydende med pålæg af et politisk ansvar; men det er ikke desto mindre tilfældet. Hvis du erkender dit underordnede kald, såvel i *status oeconomicus* som i *status politicus*, og handler derefter, så udfører du en hellig handling, nøjagtig lige så hellig som den fromme fyrstes opfyldelse af sine embedspligter som overordnet, og din handling er hellig, fordi den er dig pålagt af Gud. Den er med andre ord religiøst begrundet, og det er grunden til, at tjenestepigen kan være glad og munter, når hun udfører sin foresattes ordrer; men det er tillige hendes hellige ansvar, at hun gør det. En religiøs tolkning af demokratiet demokratiserer den sociale forpligtelse og det sociale ansvar, og den politiske forpligtelse og det politiske ansvar. Men er en sådan religiøs tolkning af demokratiets *forpligtelser* og *ansvarlighed* mulig, når det, demokratiet demokratiserer, er *rettigheder*, er menneskerettigheder?

Afslutning

De moderne menneskerettighedsformuleringer henviser religionen til den privatsfære, som samfundet skal beskytte. *Retten* til

at bekende sig til eller antage en religion eller tro efter eget valg, samt frihed til alene eller sammen med andre, offentligt eller privat at give udtryk for sin religion eller tro ved gudsdyrkelse, udførelse af rituelle handlinger, overholdelse af religiøse sædvaner, samt undervisning,

retten til alt dette er omfattet af de staters beskyttelse, som har tiltrådt konventionen, og denne *ret* gør religion til en privatsag. Dermed er også evangelisk-luthersk religion henvist til privatsfæren, i hvert fald må f.eks.

den danske stats støtte til folkekirken ikke begrænse ikke-folkekirke-medlemmers ovennævnte religiøse rettigheder, når bortses fra sådanne begrænsninger, »som er foreskrevet ved lov og er nødvendige af hensyn til den offentlige sikkerhed, orden, sundhed eller sædelighed eller andres grundlæggende rettigheder og friheder«. Efterlevelse af den evangelisk-lutherske læres krav om udførelse af pligter i kald og stand er altså henvist til privatsfæren, *også* selv om lærens krav omfatter *hele* socialsfæren i hjem, på arbejdsplads og i forhold til offentlige myndigheder, samt *hele* den politiske sfære, dvs. forholdet til den politiske offentlighed.

Alt dette taget i betragtning er der grunde nok til at fastholde den evangelisk-lutherske kaldsetik. Den første er, at der ikke kan undervises i evangelisk-luthersk kristendom uden inddragelse af kaldsetikken, og der *skal* undervises i evangelisk-luthersk kristendom i det danske skolesystem. Den anden grund har at gøre med den lutherske kaldsetiks aktualitet: fordi Luthers udgangspunkt er hentet i retfærdiggørelseslæren, fordi udgangspunktet er religiøst, kan netop hans kaldsetik aktualiseres og drøftes i en moderne undervisningssammenhæng. Luthers opgør med den katolske kirke er ikke blot et opgør med dengang eksisterende katolske kirkelige institutioner, det er tillige et opgør med *enhver* kirkelig institutionel binding af socialetikken. Luthers protest mod bondehærens oprør var en religiøst motiveret protest imod *enhver* binding af Guds nåde til en bestemt socialstruktur: om bønder og borgere befinder sig øverst eller nederst i det sociale hierarki, har intet at gøre med deres nærhed eller fjernhed i forhold til Guds nåde. Målt med demokratisk alen kan det meget vel tænkes, at Luther ville have hørt hjemme på demokratiets højrefløj; men han vil for den sags skyld lige så vel kunne tænkes at være pragmatisk socialdemokrat. Det afgørende for hans indplacering i en moderne dansk politisk sammenhæng er, at han gennem sondringen mellem husstand og regerestand opererer med en helt kompromisløs *ansvarlighedslære*: undersåtten, tjenestepigen, der vælger at glæde sig i sit kald og sin stand, handler politisk set nøjagtig lige så ansvarligt som fyrsten og produktionsmæssigt lige så ansvarligt som hendes husbond, produktionslederen. Den åbenhed ligger i trestandslæren, og det er bl.a. Hemmingsens fortjeneste at have gjort dette klart gennem sin humanistiske, melanchthonianske tolkning af trestandslæren.

To eller tre regimenter i luthersk socialetik

Men det var Luther, der skabte forudsætningen for, at der kan bringes et evangelisk-luthersk, religiøst bud på nutidens social-etiske problemer, fordi den lutherske kaldsetik ikke er institutionelt bundet til sin samtids sociale og politiske, samt kirkelige strukturer, men gjorde op med dem gennem den *religiøse* tolkning af deres betydning.

Og det kan der godt undervises i i en moderne kristendomsundervisning med fuld respekt og ærbødighed for demokratiets og menneskerettighedernes ideale samfundsmode, og også med respekt for religionsfriheden, trods det religiøse udgangspunkt. For ansvarligheden for næsten gælder næsten i det samfund, i de sociale og politiske relationer, hvori du er sat; ansvarligheden er netop ikke institutionelt bundet til hverken kirke eller stat, den er dit eget suveræne ansvarlighedsområde i forhold til den nære såvel som den fjernere og fjerne næste i familie, på arbejdsplads og i dine øvrige sociale og politiske relationer.

Men du kan ikke skabe et politisk parti på det program, og du kan heller ikke skabe kirke på det.

Noter

1. Efter udarbejdelsen af efterfølgende artikel er jeg blevet opmærksom på et begrebsmæssigt sammenfald mellem den lutherske lære om de tre stænder på den ene side og den franske religionshistoriker Georges Dumézils teori om den indoeuropæiske trelede socialideologi på den anden. Generelt skal der her henvises til Jens Peter Schjødts artikel »Georges Dumézil og indoeuropæisk Religionshistorie«, *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* nr. 5, 1984, s. 5-35, specielt citatet s. 17 f., idet min artikel meget vel kan læses som en dokumenteret specialkommentar til Dumézils teori, hentet fra den lutherske social-etiske begrebsverden.
2. *Luthers Catechismus med en kort Forklaring. En Lærebog for den uconfirerede Ungdom*, ved C. F. Balslev, Sjette Oplag, København 1856. Spørgsmaal 26, 27 og 28.
3. Erik Pontoppidan, *Sandhed til Gudfrygtighed, Udi En eenfoldig og efter Muelighed kort, dog tilstrekkelig Forklaring Over Sal. Doct. Mort. Luthers Liden Catechismo, Indeholdende alt det, som den, der ville blive salig, har behov, at vide og gjøre. Kongel. allernaadigste Befaling Til almindelig Brug*, København 1738.
4. C. F. Balslev, anm. 2 til Sp. 28.
5. De oversatte citater er hentet fra Martin Luther, *Den store Katechismus*, oversat og med indledning og noter ved Leif Grane, København 1976. I øvrigt henvises til *Luthers Werke*, Weimarer Ausgabe (W.A.), Bd. 30, I s. 155 ff.
6. W.A. Bd. 26, s. 504, jf. *Luthers Werke in Auswahl*, herausgegeben von Otto Clemen, Berlin 1959, Bd. 3 s. 510.

7. W.A. Bd. 50 s. 652.
8. W.A. Bd. 39, II s. 34.
9. Min oversættelse.
10. Anførte sted.
11. »Entklerikalisierung«, se Ernst Wolf, »Politia Christi. Das Problem der Sozialethik im Luthertum«, i *Peregrinatio*, München 1954, s. 232.
12. Erasmus von Rotterdam, »Epistola ad Paulum Volzium, Brief an Paul Volz« i *Ausgewählte Schriften*, hrsg. Werner Welzig, Darmstadt 1968, Bd. 1 s. 2 ff. Se hertil desuden Guido Kisch, *Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit*, Basel 1960, s. 125 ff.
13. W.A. Bd. 2 s. 734, jf. Clemen-Ausgabe, Bd. 1 s. 192.
14. Granes oversættelse.
15. Til Niels Hemmingsen og trestandslæren se Jørgen Stenbæk, »Niels Hemmingsen og den kirkelige disciplin«, i Ingmar Brohed (red.), *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610*, Oslo 1990, s. 409 ff.
16. Se Niels Hemmingsen, *De lege naturæ*, 1562, i *Opuscula*, 1586, col. 291 ff.
17. Ioannis Gerhardi, *Loci Theologici*, hrsg. Fr. Frank, Leipzig 1885, Bd. 6 s. 1.
18. Danske Lov citeres efter Stig Juuls udgave, København 1949.
19. De tre internationale menneskerettighedsdokumenter citeres efter Laurids Mikaelson og Connie Pedersen, *Menneskerettighederne - et internationalt problem. De vigtigste menneskerettighedskonventioner og uddrag af Helsingfors-slutakten optrykt*, København 1979, s. 87, s. 124 og s. 98.

Summary

»Two or three governances in the Lutheran ethics of vocation? Development and actuality of the Lutheran social ethics« - The article is the result of researches into the catechetical tradition behind the Lutheran ethics of vocation. The interpretation of the fourth commandment in the Lutheran catechesis (»Honour thy father and thy mother«) forms the basis, but the main subject is the Lutheran doctrine of the three status, status ecclesiasticus, politicus and oeconomicus, interpreted as three fields of functions, in which the christian charity is to be practised, according to the Lutheran tradition of social ethics. In the last part of the article a confrontation is made between the doctrine of the three status and the modern doctrine of human rights.

Jørgen Stenbæk

Lektor, cand. theol.

Institut for Religionsvidenskab

Aarhus Universitet